

Т. І. Дудаш

Лабораторія дослідження теоретичних проблем прав людини
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРОБЛЕМА ПРАВОРОЗУМІННЯ: МОВНОНОМІНАЦІЙНИЙ АСПЕКТ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОВНОЇ СІМ'Ї)

Вступні зауваження. Філософсько-правові дослідження проблеми праворозуміння, здійснювані, зокрема, за допомогою герменевтичного інструментарію, у поєднанні його з положеннями лінгвістики, передбачають насамперед вивчення мовної грані цього мисленнєвого процесу – процесу *правоназивання*¹. Це пов'язано з тим, що саме знакова репрезентація світу через людську свідомість опосередковує ставлення суб'єкта пізнання до об'єкта розуміння – у даному випадку до того явища, яке відобразатиметься поняттям права. Інакше кажучи, така репрезентація виявляє наявні у певній мові – за конкретно-історичних умов, в яких у ній відбуваються номінаційні процеси, – інтелектуальну діяльність з *називання, номінування*, тобто словесного позначення, поняття права.

Чверть століття тому професор П. Рабинович висунув наукову гіпотезу про те, що слово «право» використовується для позначення низки понять про *різноманітні* соціальні явища аж ніяк *не випадково*. Адже саме це слово – принаймні в межах слов'яномовної лексики – якнайкраще, на його думку, сприяє виправдовуванню, переконуванню тими або іншими суб'єктами, передовсім державою, у справедливості якихось із цих явищ (зокрема певних соціальних можливостей чи вимог певних благ, чи певних суспільних відносин, чи певних соціальних норм), – а тим самим полегшує обґрунтування відповідного праворозуміння. «Про це свідчить, зокрема, й ... етимологія» зазначеного терміна, – писав тоді П. Рабинович, посилаючись на окремі висновки мовознавців².

Цими положеннями, можна вважати, було започатковано новий у вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції напрямок наукових досліджень – етимолого-правовий.

¹ Див.: Рабинович П.М. О понимании и определениях права // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1982. – № 4.

² Рабинович П. М. Проблемы теории законности развитого социализма. – Львов, 1979. – С.14-21; Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность. – Львов, 1985. – С.38-47.

У площині цього напрямку нами, під керівництвом автора наведеної вище гіпотези, здійснюється кількарічний науковий пошук, спрямований на її перевірку, спираючись вже на якісно ширшу етимологічну базу й на досягнення лінгвістики (зокрема загальної теорії номінації). При цьому не можна оминати й герменевтичних аспектів.

У процесі такого дослідження згадана гіпотеза була доповнена нами ще й таким припущенням: не лише власне праворозуміння зумовило називання поняття про певне соціальне явище словом «право» (якщо вдаватися до слов'яномовної термінології), але й, навпаки, саме *правоназивання виступає необхідною* (хоча й недостатньою) *детермінантою того чи іншого праворозуміння*: такому називанню об'єктивно притаманна здатність змістовно скеровувати праворозуміння у певному напрямі.

З огляду на цю гіпотезу є підстави стверджувати, що неодмінною складовою дослідження означеної проблеми якраз і має бути аналіз відповідних правономінаційних процесів.

Між тим, такий аналіз, здійснюваний на досить широкому мовно-«представницькому», в ідеалі – світовому, масиві (який охоплював би принаймні усі основні мовні сім'ї) покищо, наскільки нам відомо, не проводився. Це і спонукало нас вдатись до дещо нетрадиційного наукового пошуку, деякі результати якого викладаються нижче.

Дослідження правономінаційних процесів у різних мовних сім'ях уможливується лише у тому випадку, якщо вживана у них лексема (слово), що позначає поняття права, є *вмотивованою*. А це означає, що 7а) відповідним суб'єктом усвідомлюється стрижнева основа найменування та б) є відомою та причина, з огляду на яку дане значення виражене саме цим, а не іншим набором звуків, тобто саме цим словом.

Відповідь на питання про вмотивованість чи про невмотивованість конкретного слова, яке позначає поняття про право, слід шукати, вочевидь, саме в етимології цього слова. Відтак, досліджувати правоназивання можливо значною мірою шляхом вивчення *етимології праворозу-*

міння. Таке дослідження покликане насамперед виявити, якими є *первинні значення* тих слів, котрі вмотивовано позначають поняття права. Тим самим може бути отримана відповідь на фундаментальне, методологічно значиме запитання про предметну (так звану денотативну) віднесеність правоназви, тобто запитання про те, яке ж явище було відображене поняттям права, позначеним відповідним словом. А відповідь на означене запитання, мабуть, і здатна слугувати, як відзначалося, досить переконливим проявом власне того праворозуміння, яке дістало об'єктивізацію у даній правоназві.

Як відомо, сучасна лінгвістична наука розподіляє усі природні мови на приблизно двісті мовних сімей, найпоширенішими з них вважають наступні дванадцять: індоевропейську, семітохамітську, кавказьку, фінно-угорську, самодійську, тюркську, монгольську, тунгусо-манчжурську, китайсько-тибетську, тайську, аустронезійську, аустроазіатську. Правоназивання саме у цих мовних сім'ях становитиме загальний предмет нашого дослідження. Проте на даному етапі аналізувалась спочатку перша з них.

З огляду на наявність у складі індоевропейської мовної сім'ї значної кількості мовних груп, нами зроблено спробу вивчити правоназивання лише у таких її групах: індійській, германській, романській, балтійській, іранській, грецькій (зауважимо, що слов'янська мовна група цієї сім'ї вже була предметом означеного дослідження, результати якого опубліковано¹). Проаналізувавши правоназивання у названих мовних групах, можна буде начеби співвіднести конкретні правоназви з певним типом праворозуміння, який було покладено в основу мотивації останніх.

Будь-яке праворозуміння імпліцитно включає виявлення денотата поняття (з відповідною йому правоназвою) в результаті мисленневого процесу розуміння, який водночас є й наслідком інтерпретації та оцінки певного соціального явища. Тому дослідження правоназивання (за умови, якщо останнє становить закономірний, а не випадковий процес) дозволяє виявити якраз ту закріплену в сигніфікаті поняття² права ознаку (ко-

тра є ідеальним відображенням певної властивості соціального явища), яку покладено в основу найменування означеного поняття саме цим, а не іншим, словом (тобто позначення саме такою, а не іншою, звуковою формою). Вказівка на ознаку, що її покладено в основу даної номінації, буде водночас і вказівкою на певну грань денотата поняття права, а точніше – на пізнану властивість, особливість такого денотата.

Вихідні положення дослідження³. В ранг методологічних засад даного дослідження піднесені положення *теорії мовної номінації*. Така теорія розкриває механізми закріплення за мовним знаком певного сигніфіката поняття, який виражає деякі ознаки денотата, тобто властивості, якості, атрибути явища дійсності, котре цим поняттям відображається⁴. Номінація за допомогою лексичних одиниць здійснює зовнішню репрезентацію (представлення) таких явищ і безпосередньо пов'язана зі знакоутворенням, а також виконує функцію ідентифікації або ж предикації – залежно від того, які саме поняття є предметом номінації.

Акти номінації уможливаються і зумовлюються *людино-прагматичними факторами*, які залишають свій слід у сигніфікаті. Зокрема, як вважає П. Рабінович, вибір ознаки поняття про явище, покладеної в основу номінації, та ставлення суб'єктів, котрі здійснюють позначання, до такої ознаки й до означуваного якраз і є проявами впливу практико-прагматичних запитів, вимог, потреб суб'єктів, потреб соціальної практики на процес номінації – впливу, що є визначальним для результату номінації. Інакше кажучи, цей вибір і таке ставлення є наслідками насамперед потреб «номінаторів» (а частіше – соціальної

системі певної мови. (При цьому, якщо йдеться про явище соціальне, то «правильним» можна вважати таке найменування поняття, яке адекватно відображає соціальну сутність відповідного явища). Сигніфікат є мисленневим образом об'єктивної сторони явища і фіксується у *семі слова* – мінімальній одиниці змісту, котра забезпечує стійкість смислової структури слова. Крім того, у структурі поняття виділяють його *інтенціонал* як правильне (у зазначеному вище сенсі) визначення поняття, пов'язане з категорією сутності явища. Сигніфікат й інтенціонал перебувають у певних історичних відносинах, взаєминах між собою.

³ З цього питання авторка користувалась порадами доктора філологічних наук, професора Львівського національного університету імені Івана Франка Г.П. Мацюк, якій вони висловлюють щире вдячність.

⁴ Уфимцев А.А., Разноуров Э.С., Кубрякова Е.С. Языковая номинация. – М., 1977. – С.31; Колианский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. – М., 1975. – С.56-64.

¹ Дудаш Т. Правонімінаційні закономірності як чинник праворозуміння (слов'яномовний аспект) // Юридична Україна. – 2004. – №7. – С.8-16.

² Денотат поняття відображає клас усіх предметів, явищ, процесів, щодо яких слово можна правильно застосовувати для називання поняття про них в системі даної мови. Сигніфікат поняття відображає сукупність тих властивостей явища, котрі є суттєвими для його правильного найменування даним словом у

групи, яку вони представляють) та соціальної практики задоволення таких потреб.

Розрізняють номінації *первинну* та *вторинну*. Суть першої – прямої – полягає у тому, що вона є проявом первісного словоутворення, тобто йдеться про ситуацію, коли відповідне слово раніше ніколи не використовувалося для позначення будь-якого об'єкта реального світу, і при цьому використання такого слова має викликати однакові уявлення в межах угруповання, котре користується спільною знаковою системою¹. Вторинна ж номінація – це використання в акті номінації уже існуючої мовної одиниці в ролі імені для нового (іншого) означуваного – шляхом зміни денотативної (предметної) віднесеності слова².

У термінах теорії мовної номінації **правоназивання у природних мовах** можна визначити як *процес і результат закріплення за мовним знаком певної ознаки поняття про практично-значущу властивість того явища, котре є об'єктом праворозуміння*. (Заради точності зауважимо, що терміно-поняття «правоназивання» слід було б віднести до зазначеного процесу; а ось власне *результат* останнього – відобразити й позначити терміно-поняттям «правоназва».)

Відтак постають принаймні два фундаментальні питання, відповіді на які мають сформулюватися на фініші запроєктованого дослідження: *чи існують закономірності у позначенні поняття про певне соціальне явище тією чи іншою лексемою, яка виконує функцію правоназви, чи, навпаки, таке позначення відбулося випадково? На основі чого здійснено вибір саме тієї ознаки поняття, що її покладено в основу правоназивання (тобто в основу номінації відповідного поняття саме цією звуковою формою, а не іншою), і чи є така ознака суттєвою?*

Пошук відповідей на ці питання зобов'язує, насамперед, зумовити структуру основної одиниці мови – слова, якою ми будемо послуговуватися у процесі подальшого аналізу. Як відомо, слово включає в себе щонайменше два основні компоненти, а саме: *предметну* або, як висловлюються фахівці, *денотативну віднесеність* (функція слова, що полягає у позначенні об'єкта, предмета, ознаки, дії, відношення) і *значення* (функція вичленування окремих властивостей у предметі, їх узагальнення та включення поняття про цей предмет у відому систему категорій).

¹ Див.: Мартынов В.В. Семиологические основы информатики. – М., 1975. – С.13.

² Див.: Телия В. Н. Номинация // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.336.

У дослідженні проблеми правоназивання застосовуватимемо і так званий *семасіологічний (семантичний) підхід*, при якому смисл імені (тобто значення слова), яке позначає сигніфікат поняття, розглядається як спосіб вичленування, а потім і відповідного називання реалії (у даному випадку – якоїсь властивості певного соціального явища як денотата поняття). При цьому співвідношення сигніфіката й денотата поняття і спрямованість в акті правоназивання цього співвідношення від значення слова до об'єкта позначення утворюють базову структуру номінації³.

З огляду на методологічну роль вживаних у даному дослідженні лінгвістичних терміно-понять, нагадаємо коротко зміст тих з них, які ще не роз'яснювались вище.

Основу сигніфіката поняття утворює *внутрішня форма слова* – структурна і семантична співвіднесеність морфем, що складають слово, з іншими морфемами даної мови. Вона лежить в основі номінації при утворенні нового лексичного значення слова, мотивує звукову форму слова, виявляє причину, через яку дане значення слова виражене саме цим набором звуків. Кажучи інакше, наявність внутрішньої форми у певного слова свідчить про те, що усвідомлюється основа найменування цього слова. Як зазначалося вище, *усвідомленість номінації дає підставу вважати останню вмотивованою*.

У процесі закономірного розвитку мови внутрішня форма слова може начеби «стиратися». Якщо внутрішня форма слова стерлася, тоді й номінація слова стає *невмотивованою*, а відтак втрачається можливість визначити саме ту ознаку поняття про явище, яку першопочатково було покладено в основу найменування⁴.

З'ясування наявності чи відсутності закономірностей у правоназиванні в межах певної мовної сім'ї вимагає перш за все відповісти на запитання: *чи є вмотивованим те слово, що позначає поняття про право* (тобто, іншими словами, чи обрання ознаки поняття, покладеної в основу правоназивання, було зумовлене адекватним пізнанням (включаючи й оцінювання) людиною – суб'єктом правоназивання (номінатором) певних

³ Див. напр.: Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986. – С.50-62; Колишанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М., 1990; Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. – М., 1971; Плотников Б.А. Основы семасиологии / Под. ред А.Е. Супруна. – М., 1984. – С.6-19.

⁴ Див.: Внутренняя форма слова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.85-86.

властивостей якогось соціального явища або ж цей акт номінації, навпаки, не залежав від такого пізнання?). Йдеться, інакше кажучи, про *об'єктивну зумовленість номінації*.

Для відповіді на сформульоване запитання потрібно визначити ті передумови, за яких мовний знак вважається вмотивованим. Згідно з відомими положеннями загальної теорії номінації¹, необхідними умовами вмотивованості слова є: 1) віднесеність такого називання до первинних номінаційних процесів, що проявляється у незмінності денотативної віднесеності слова, незважаючи на подальше збагачення його сигніфікативного значення; і 2) наявність підтвердженої етимологічно *семантичної закономірності* у значенні слова, яка знаходить прояв у збереженні внутрішньої форми слова.

Крім того, якщо слово є результатом не первинної, а вторинної номінації або ж результатом запозичення, то і це не виключає існування семантичної закономірності у значенні цього слова з огляду на те, що за наявності такого виду вторинної номінації, як *семантична транспозиція*, яка не змінює матеріального вигляду одиниці, що переосмислюється, і призводить до полісемії, ті смислові компоненти, які переходять у вторинне значення при переосмисленні слова, утворюють *внутрішню форму цього значення*. Залежно від того, збереглася чи стерлася ця внутрішня форма, розрізняють *вмотивовані та невмотивовані значення слів*². Таким чином, поряд із вмотивованими і невмотивованими словами, у мові існують вмотивовані чи невмотивовані значення слів.

Вмотивованість чи невмотивованість слів виявляється за допомогою дослідження їх *етимології* (походження, «біографії»). Основним завданням і результатом етимологічного дослідження є з'ясування *вихідної* морфо-семантичної будови основи, що досліджується, її стародавніх форм і значень або ж її першоджерельної мовної належності³. Етимологія слова: 1) виявляє ознаку поняття, покладену в основу номінації даної реалії, 2) з'ясовує внутрішню форму слова – семантичний

устрій назви реалії і 3) встановлює кореневу морфему основи, що реконструюється⁴.

Для внесення ясності у подальший аналіз додатково зазначимо, що етимологія будь-яких слів (у тому числі й тих, що у різних мовах позначають поняття права) покликана а) встановити саме значення конкретного слова як його функцію вичленування окремих властивостей явища та б) пояснити введення поняття про це явище у відому систему категорій (в результаті виконання першого із зазначених завдань, тобто внаслідок виявлення ознаки поняття, закріпленої у сигніфікаті поняття, що покладається в основу номінації). Сама ж денотативна віднесеність слова входить до предмета дослідження інших – вже немовознавчих – наук.

Щодо правоназивання, останнє положення зумовлюється тим, що ознака поняття права, покладена в основу номінації в конкретно-історичний період, коли відбувалися відповідні номінаційні процеси, є мисленнєвим відображенням пізнаної властивості певного соціального явища, і цінність етимології відповідних слів, що позначають поняття про право, якраз і полягає в тому, що вони дають змогу побачити той «ареал», той набір значень, котрі є первинними і вичленовують, дають змогу побачити ті пізнані властивості соціального явища, які відображаються цим поняттям.

Денотативна (предметна) віднесеність правоназви може вважатись незмінною з огляду на принаймні такі два фактори. По-перше, з'ясування походження слова, спираючись на етимологічні словники, неодмінно передбачає встановлення *етимону* (первинної форми і першопочаткового значення). Адже етимологія завжди фіксує слово як результат *первинної* номінації (щонайменше, зобов'язана це робити); така фіксація забезпечує незмінність денотативної віднесеності слова як результату власне такої номінації. Вторинні ж процеси номінації (у тому числі й термінологізація), необхідним наслідком яких є зміна денотативної віднесеності слова, є предметом окремого, самостійного дослідження.

По-друге, виникнення у людини здатності мислити логічно, абстрактно (у формі понять) є, мабуть, точкою відліку для виникнення саме «правових» *понять*, які, в свою чергу, приходять на зміну «правовим» *уявленням*.

На думку П. Рабіновича, це пов'язано з тим, що коріння моральних оцінок на зразок «корисне-шкідливе», «добре-погане», «справедливе-

¹ Див. напр.: *Канделаки Т.Л.* Семантика і мотивованість термінів. – М., 1977; *Кубрякова Е.С.* Номінативний аспект речової діяльності. – М., 1986; *Курапова М.Н.* Источниковедческий аспект мотивологии: На материале этимологических словарей: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Томск, 2002; *Кияк Т.* Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики). – Львов, 1988. – С.15-17.

² *Телия В. Н.* Вказана праця. – С.336.

³ Див.: *Варбот Ж.Ж.* Этимология // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.596-597.

⁴ *Севорртян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М: Наука, 1974. – С.40.

несправедливе», «праведне-неправедне» впливає з об'єктивно існуючої потреби оцінювати значення діяльності одних суб'єктів для існування й розвитку інших. Без такого оцінювання (без оцінки) соціальні стосунки взагалі неможливі. Отже, *оцінювальна діяльність та використання її результатів є закономірністю функціонування суспільства, існування суб'єкта в соціумі*. Потреба ж у такому оцінюванні, у таких оцінках може виявлятися (а відтак і задовольнятися) лише за посередництва мови, шляхом номінації «правових» понять адекватними словами, не випадковість (чи випадковість) вживання яких якраз і спроможний довести етимологічний аналіз.

Деякі закономірності правоназивання в індоєвропейській мовній сім'ї. Відповідно до щойно охарактеризованої методології нами було проведено «польові» – можна сказати, емпіричні – пошуки коренів праворозуміння, закріплених у тих правоназвах, які використані у деяких мовах індоєвропейської мовної сім'ї – з тим щоб підтвердити або ж спростувати гіпотезу, викладену на початку цієї статті. Дослідженням правоназв, в якому використовувались відповідні етимологічні словники, були охоплені такі мовні групи й мови: індійська група (мови санскрит (слово «*tjüh*»), хінді (слово «*hak*»)), іранська група (мови перська (слово «*hak*»), афганська (слово «*hak*»), осетинська (слово «*bar*»)); слов'янська група (слово «*право*»), балтійська група (литовська мова (слово «*valé*»)); германська група (мови датська (слово «*ret*»), шведська (слово «*ratt*»), норвезька (слово «*rett*»), ісландська (слово «*rett*»), англійська (слово «*right*»), голландська (слово «*recht*»), німецька (слово «*Recht*»)); романська група (мови латинська (слово «*ius*»), французька (слово «*droit*»), італійська (слово «*diritto*»)); грецька група (старогрецька мова (слово «*dike*»)).

Такі пошуки дозволили отримати наступні результати.

Умотивованість тих слів (значень слів), які позначають поняття права у досліджуваних мовах індоєвропейської мовної сім'ї, простежується насамперед у наявності спільних із цими словами кореневих морфем і лексем (у межах певної мовної групи). Це дає можливість констатувати, що у цих мовах процес правоназивання відбувався не випадково, а підпорядковувався певним закономірностям. Серед останніх можна виокремити *лінгвістичні та загальносоціальні*¹.

¹ Проте таке розмежування є досить умовним, оскільки в правономінаційному акті ці групи закономірностей проявляються діалектично, взаємно детермінуючи одна одну та начеби впливаючи одна з одної внаслідок взаємодії прагматичного (людського) й лінгвісти-

До *лінгвістичних закономірностей правоназивання* (у широкому розумінні) належать: а) семантичні (або ж семантико-морфологічні), б) словотворчі та в) мовленнєві.

Семантичні закономірності відображають не випадкове співвіднесення мовного знака, що позначає поняття права в індоєвропейських мовах, з пізнаною властивістю певного соціального явища (або ж з його пізнаними властивостями – у тому випадку, коли є наявними *дві* первинні семи у семантичному поля того слова, що позначає поняття права. Семантика слова, що позначає поняття права, є наслідком закріплення абстрактним мисленням людини пізнаних в її практиці і, таким чином, позначених у цьому слові ознак поняття та властивостей якогось соціального явища – денотату. Як було зазначено, наявність чи відсутність семантичної закономірності можна простежити в етимології тих слів, що позначають поняття права у мовах індоєвропейської сім'ї. Наявність спільних кореневої морфеми та лексеми у первинного слова (етимона) та й у більш пізніх слів у межах певної мови чи мовної групи свідчить про підпорядкування цих слів єдиній семантичній закономірності та про морфологічно закономірні зміни цих слів.

Можна виділити наступні види прояву семантичних закономірностей правоназивання за таким критерієм, як наслідок їх дії. По-перше, щодо слів «*rjuh*» (позначає поняття права на мові санскрит²), «*droit*» (позначає це поняття у французькій мові³) та «*diritto*» (позначає це поняття в італійській мові⁴) таким наслідком є наявність семи спрямованості у первинних значеннях цих слів та спільної з цим словом (і похідними від нього) кореневої морфеми.

По-друге, стосовно слова «*dike*», що позначає поняття права у старогрецькій мові⁵, таким наслідком є наявність семи справедливості та її збереження у похідних словах одночасно зі збереженням кореневої морфеми.

чного факторів в акті правоназивання. Та й саме правоназивання є лінгво-гносеологічним актом абстрагування і передбачає активну роль людського «Я», зумовлену як певним соціальним досвідом, так і внутрішніми закономірностями функціонування мови.

² Mayhofer M. A Concise Etymological Sanskrit Dictionary. – Bd 1. – Hdlb., 1956. – P.121.

³ P.S.D. Boiste Dictionnaire Universel de la Langue Francaise, avec le Latin et les Etymologies. – Bruxelles, 1834. – P.244.

⁴ Dizionario Etimologico Italiano. – Milano, 1961. – P.240.

⁵ Луковская Д.И. У истоков правовой мысли Древней Греции // «Правоведение». – 1977 – №1. – С.75-84.

По-третє, стосовно слів «*право*» (слов'янські мови), «*right*» (англійська мова¹), «*recht*» (німецька мова²), які позначають поняття права, значимо, що проявом семантичної та морфологічної закономірностей є бісемія первинного значення (тобто семи спрямованості та семи справедливості), що прослідковується й у похідних словах водночас зі збереженням у таких словах кореневої морфеми.

По-четверте, наслідком прояву таких закономірностей щодо слова «*bar*» (позначає поняття права в осетинській мові³) є наявність семи бажання, можливості (свободи) у його первинному значенні та утворення похідних від нього зі збереженням цієї лексеми та відповідної морфеми.

Лише у латинській мові має місце переривання семантичного зв'язку між словом «*ius*», що позначає поняття права⁴ та його етимомом, яке проявилось у зміні денотативної віднесеності цього слова; проте й у цьому випадку семантична закономірність, як видається, збереглася з огляду на вмотивованість значення цього слова та покладання в основу номінації похідних слів такої ознаки поняття права, як встановленість, усталеність обов'язковості, і на збереження відповідної кореневої морфеми. Таким чином, у латинській мові має місце окремий, специфічний – п'ятий – вид, прояв семантичної закономірності.

Наявність означених видів прояву семантичної закономірності у правономінації в індоєвропейських мовах можна пояснити – з урахуванням викладених раніше положень стосовно вмотивованості слів та значень – такими прагматичними факторами: по-перше, асоціацією (в процесі мисленнєвої діяльності людини) понять, які позначаються словами, котрі мають таку ж кореневу морфему, як і слово – етимон того слова, яке позначає поняття права у відповідній мові, – асоціацією, зумовленою соціальним досвідом людини, який, власне, і детермінує межі можливих таких асоціацій. По-друге, вибір ознаки, покладеної в основу правоназивання, відбувався в процесі мовленнєвого акту номінації і був обмежений асоціаціями поняття про пізнані властивості явища права з поняттями про якісь інші явища. Таким

чином, біографії слів, що ними позначаються поняття права в індоєвропейських мовах, свідчать про наявність морфологічної та семантичної закономірностей правономінації з огляду на те, що етимологічно як форми, так і значення відповідних лексем, які є первинними стосовно тієї лексеми, яка позначає поняття права, реконструйовані в етимологічних словниках мов – представниць індоєвропейської мовної сім'ї.

Словотворча закономірність правономінації у досліджених мовах вбачається у тому, що відповідні номінаційні процеси, наслідком яких стало утворення певної правоназви, відбувалися відповідно до однієї й тієї ж самої словотворчої моделі. Для цієї моделі є характерним те, що назва реалії дається за її схожістю з іншою реалією. Урахування схожості не є ототожненням явища, котре підлягає номінації, з тим явищем, поняттям про яке послуговуються задля номінації; такий прийом свідчить, що у понятті про явище, подібне до того, яке слід номінувати, міститься ознака, котра є спільною для обох цих двох явищ і яка, як наслідок, покладається в основу номінації.

Мовленнєві (власне мовні) закономірності правоназивання відображають не випадкові процеси функціонування правоназви. Вони впливають із семантичних та словотворчих закономірностей правоназивання, оскільки стосуються результату процесу номінації й пов'язуються із розумінням відповідного поняття та можливостями неоднозначної інтерпретації правоназви в процесі комунікації. Адекватне ж пояснення мовних закономірностей вже є неможливим без застосування герменевтичного інструментарію дослідження⁵.

Оскільки в основу правоназивання покладалася ознака (або ж по черзі дві ознаки – як у слов'янських та у германських мовах) поняття права, значення якої закріплено у семі (семах) опорних значень, тому й у кожному конкретному комунікативному акті правоназва могла вживатися лише в одному значенні – на основі лише однієї ознаки сигніфікату поняття права, зафіксованої у семі відповідного слова. Вибір ознаки, покладеної в основу правоназивання, є, власне, технічним прийомом для забезпечення процесу номінації; тому така ознака у жодному разі не вичерпує сутності явища права, проте вона вва-

¹ The Concise Oxford Dictionary of English Etymology. / Edited by T.F. Hoad. – Oxford, 1993. – P.405.

² Etymologisches Wörterbuch Der Deutschen Sprache / bearbeitet von Walter Mitzka. – Berlin, 1957. – P.588.

³ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С.235-236.

⁴ Ernout A., Meillet A. Dictionnaire Etymologique de la Langue Latine. – Paris, 1979. – S.329-330.

⁵ Див. напр.: Суслов В.В. Герменевтика и юридическое толкование // Государство и право. – 1997. – № 6; Див. напр.: Сузенцов В.Г., Алексеев А.П. Гносеологическая функция герменевтического понимания // Познание и язык. – М., 1984; Див. напр.: Сузенцов В.Г., Алексеев А.П. Гносеологическая функция герменевтического понимания // Познание и язык. – М., 1984.

жається суттєвою з огляду на вмотивованість правоназви. Вона виконує функцію вказівки на пізнану властивість, грань відповідного соціального явища задля відмежування останнього від інших явищ (так звана дистинктивна функція). А відтак постає питання: *чи є достатньою дистинктивна здатність цієї ознаки поняття?*

У випадку, коли в основу правоназivanja покладається одна можлива ознака певного соціального явища, тобто така сема опорного значення, як або справедливість, або спрямованість, або ж свобода (три семи, виявлені в індоєвропейських мовах), не викликає сумніву, що на момент, коли за конкретно-історичних умов відбувалися номінаційні процеси, дистинктивна здатність такої ознаки була достатньою для задоволення потреб соціальної практики.

Лише в процесі історичного розвитку суспільства виникає потреба у, так би мовити, «навішуванні» інших сем на попередню, вже існуючу правоназву, наслідком чого може бути збагачення її сигніфікативного значення, проходження вторинних номінаційних процесів (що якраз і спричиняє зміну денотативної віднесеності правоназви та її полісемію). У цьому випадку (зокрема у мовах санскрит, старогрецькій, латинській, французькій, італійській, осетинській мовах) полісемія правоназви може з'явитися лише у зв'язку зі збагаченням сигніфікативного значення. У латинській же мові мала місце вторинна номінація понять вже наявною правоназвою – задля задоволення певних потреб.

Чи досягне суб'єкт комунікації такої ж самої інтерпретації та розуміння значення правоназви, що його мав на увазі співрозмовник у тому випадку, коли правоназва має *дві* первинні семи (як це властиво слов'янським та германським мовам)? У мовознавчій літературі відстоюється така позиція: багатозначність слова не розмикає меж ані самого слова, ані його конкретного значення, а є проявом внутрішньої закономірності будови мови і пов'язана з обмеженим набором одиниць мови та достатністю умов висловлювання, які дозволяють кожному слову функціонувати в одному й тому самому значенні у конкретному акті комунікації. Комунікація не страждає від багатозначності слова, а відбувається (виконує своє призначення) внаслідок можливості комбінувати одиниці мови задля вираження саме того значення, яке потрібне у висловлюванні суб'єктам комунікації¹.

Проте з наведеним твердженням важко погодитися з огляду на те, що у разі комбінації мовних одиниць створюються нові їх значення, які можуть інтерпретуватися співрозмовником інакше (і особливо це стосується правоназви та процесів письмової комунікації), аніж у тому значенні, в якому був вжитий такий мовний знак. Це може відбуватися за рахунок неоднозначної інтерпретації суб'єктами комунікації сигніфікативного значення слова (шляхом вказівки першим суб'єктом на одну ознаку сигніфікату поняття, тоді як другий суб'єкт інтерпретує зовсім іншу ознаку цього ж сигніфікату). Крім того, використання поняття може супроводжувати таке явище, як *конотація* – коли у поняття включаються ті ознаки, котрі не включаються в його сигніфікат, але «оточують» його у мові внаслідок різних, зокрема пізнавальних, асоціацій. Комбінація мовних знаків саме й забезпечує незмінність денотативної віднесеності слова, проте виявляється безсилою перед можливістю неоднозначної інтерпретації правоназви іншим співрозмовником, якщо їй властива бісемія первинного значення. До цієї обставини додається ще й вплив конотацій, які, власне, й зумовлюють використання того чи іншого сигніфікативного значення. Можливість неоднозначної інтерпретації значно зростає у разі письмової комунікації між співрозмовниками – в умовах інтерпретації й розуміння письмового тексту. Отже, бісемія первинного значення правоназви у слов'янських та германських мовах є *об'єктивною гносеологічною передумовою* полісемії цієї правоназви.

Таким чином, мовленнєві (власне мовні) закономірності функціонування правоназви детермінують або достатню дистинктивну здатність тієї ознаки, що покладається в основу правнономінації (як це має місце у більшості досліджених індоєвропейських мов, зокрема у мовах санскрит, старогрецькій, латинській, французькій, італійській та осетинській), або ж недостатню її дистинктивну здатність поряд із конотацією (як це має місце у слов'янських та германських мовах). Проте внаслідок вторинних номінаційних процесів, зокрема термінологізації, в усіх цих мовах виникає полісемія правоназви.

Запозичення правоназви з іншої мови (яка є окремим проявом закономірності розвитку мови – запозичення слів з іншої мови внаслідок впливу конкретно-історичних факторів) набуває самостійного значення як мовленнєва закономірність правоназivanja з огляду на підпорядкування їй правоназви в іранській групі індоєвропейської мовної сім'ї. Вплив такої закономірності

¹ Уфимцев А.А., Разноуров Э.С., Кубрякова Е.С. Языковая номинация. – М, 1977. – С.113-115.

мав своїм наслідком механічне перенесення правоназви з *арабської* мови¹ в мови *іранської* групи без будь-якої зміни її значень. Внесена таким чином в іншу мову правоназва функціонує, підпорядковуючись тим закономірностям, під впливом яких вона утворена, і може покладатись в основу утворення похідних слів. Автохтонні ж символи, що позначають «правові» поняття у мовах іранської групи, а) функціонують паралельно з, так би мовити, «інозвідними елементами», привнесеними у мову, тобто із запозиченими правоназвами (як це має місце щодо мов *перської* та *афганської*, де поряд із запозиченою з арабської мови правоназвою «**haqq**» для позначення поняття про справедливість використовують і слово «**adalāt**») або б) функціонують паралельно з тими похідними від запозичених правоназв, які позначають ті ж самі поняття, що й автохтонні слова (наприклад, у *таджикській* мові, це ж поняття позначають словами «**хакконият**» (похідне від «хак») та «**адолят**»).

Загальносоціальні закономірності правоназвання розподілимо умовно на а) психофізичні та б) власне соціальні. До перших можна віднести асоціативну здатність та вибірку зацікавленість людського мислення – прагматичні фактори, що детермінують правоназвання. При цьому асоціативна здатність мислення людини спирається на явище конотації та впливає на вибір мовної форми, яка покладається в основу правоназвання на основі асоціативної сітки відповідних понять – означуваного й опорного. Зокрема правоназви в індоєвропейських мовах первинно асоціювалися – за рахунок пізнавальної конотації – з поняттями а) спрямування, визначення обов'язкової поведінки, б) справедливості, в) свободи або ж г) одночасно (інтегровано) із поняттями справедливості (правди) та спрямування поведінки. Вибіркова зацікавленість мислення людини, яка виражається у певному її ставленні, у певній оцінці навколишньої дійсності та самої себе, у певному переживанні цього ставлення, дістала свій прояв у поняттєвому відображенні лише деяких властивостей відповідного цілісного явища – а саме тих його властивостей, граней, які – з огляду на потреби людини, групи, суспільства – стали предметом оцінки (хоча об'єктом

об'єктом розуміння було явище в цілому). Як було зазначено, на основі такої вибіркової зацікавленості відбувся вибір тієї ознаки, що її покладено в основу правоназвання; хоча у понятті права, мабуть, були відображені ще й інші пізнані властивості соціального явища, проте суттєвою (тобто такою що зрештою була покладена в основу номінації), вважали саме таку, а не іншу ознаку, що й знайшло закріплення у певній правоназві в межах певної мови.

До других, *власне соціальних*, закономірностей правоназвання в індоєвропейських мовах можна віднести його зумовленість суспільними факторами. До останніх належать насамперед: конкретно-історичний етап розвитку суспільства з наявною матеріальною та культурною базами, соціальний досвід людини-комунікатора, набутий нею на цьому етапі розвитку суспільства, досвід спільноти (до якої належить ця людина – суб'єкт правоназвання). Такий досвід впливає на правоназвання як безпосередньо, так і опосередковано.

Безпосередній вплив соціального досвіду на правоназвання дістає закономірний прояв у тому, що такий досвід зумовлює соціально-змістовне наповнення матеріального носія, який забезпечує асоціативну здатність мислення людини, скеровуючи таким чином відповідні її асоціації саме на опорне поняття правоназви та детермінуючи актуальне значення об'єкта правоназвання опорним значенням (значеннями). Саме соціальний досвід визначає межі денотату поняття права, а відтак встановлює денотативну віднесеність слова.

Опосередкований же вплив соціального досвіду на процес правоназвання має місце в процесі вибору ознаки, що її покладено в основу правоназвання саме такою, а не іншою, звуковою формою. А такий вибір, як зазначалося раніше, зумовлений потребами та інтересами людини – суб'єкта правоназвання (або ж потребами спільноти, до якої вони належать) в ході акту комунікації. Такий акт є нічим іншим, як актуалізацією, проявом соціального досвіду такого суб'єкта. Безперечно, вплив соціального досвіду людини має місце і щодо результату правоназвання – правоназви. Це проявляється у тому, що соціальний досвід людини, набутий нею в тій чи іншій мовній спільноті, встановлює межі значення правоназви, а відтак – і межі значення, межі розуміння відповідного соціального явища.

¹ Про первинне значення правоназви в арабській мові див.: Munged Atṭulabi dar El-Mashred Publishers. – Beirut, 1986. – С.132.

Така власне соціальна закономірність правоназивання, як його конкретно-історична зумовленість, проявляється у тому, що в гносеологічному плані до початкового моменту встановлення номінативного значення правоназви відноситься *вибір підстави правоназивання* ще за умов первісності – з появою силабічних систем писемності. Та й загалом, будь-які конкретно-історичні умови розвитку суспільства накладають свій відбиток на соціальний досвід суб'єкта правоназивання, а відтак і на сам акт правоназивання, впливаючи навіть на такий, здавалося б «технічний» момент, як вибір підстави правоназивання¹. Таким чином, пояснення вмотивованості правоназви, її невідповідності неможливе без урахування конкретно-історичних умов існування суспільства, за яких виникла й функціонує правоназва.

Загальні висновки. Нагадаємо, що завдання представленого тут дослідження полягало у тому, аби виявити ті ознаки поняття права, які:

1) є суттєвими для цього поняття, оскільки були покладені в основу вмотивованої правономінації у досліджених мовних групах;

2) відображали пізнані властивості певного явища соціальної дійсності, об'єктивували, а відтак «уособлювали», певний різновид (тип) праворозуміння, який утвердився за певних конкретно-історичних умов розвитку суспільства.

Результати здійсненої нами спроби розв'язати це завдання дозволяють сформулювати наступні положення:

1. Правоназви у зазначених групах індоєвропейської мовної сім'ї (на час, коли у них відбувалися номінаційні процеси) мали такі денотативні віднесеності:

- *явище, яке має властивість (здатність)* – чи то ззовні як владне джерело, чи то як внутрішній самообов'язок (сумління, віросповідання) – *спрямовувати поведінку людини у суспільстві* (санскрит, мови латинська, французька, італійська);
- *явище, атрибутом якого є свобода* (мови осетинська, литовська);
- *явище, яке стало предметом оцінювання як «справедливе–несправедливе» й було визнане справедливим* (мови старогрецька, перська, афганська, хінді);
- *явище, яке спрямовує людську поведінку у такому напрямку, аби вона оцінювалась як справедлива* (мови слов'янські, германські, зок-

рема англійська, німецька, норвезька, голландська, шведська, датська, ісландська).

Окремого пояснення вимагає констатація денотативної віднесеності тих правоназв, в основу номінації яких покладено таку ознаку поняття про певне явище соціальної дійсності, як справедливість.

Як вважає П. Рабінович, справедливість сама по собі не є окремим, «автономним» явищем соціальної дійсності, а становить лише *властивість* тих чи інших явищ – причому таку властивість, яка «приписується» їм в результаті оцінювального пізнання їх значимості (тобто змісту їх впливу) для життєдіяльності певних суб'єктів. З огляду на це, справедливість (або ж, навпаки, несправедливість) не утворює самостійну денотативну віднесеність; а в якості останньої виступає, у даному випадку, якраз те явище, якому притаманна саме така значимість («справедлива», тобто позитивна, корисна, або ж «несправедлива», тобто негативна, шкідлива). Можна говорити лише про «вплетення» ознаки справедливості у структуру сигніфіката поняття про певне соціальне явище. Іншими словами, поняття справедливості неодмінно, невідворотно використовується суб'єктами суспільного життя для оцінки явищ соціальної дійсності, що має закономірним наслідком начеби «вростання» цього поняття у саме поняття про відповідне явище.

Отже, у поняття про певне соціальне явище включається й така ознака, як справедливість, – ознака, яку в процесі становлення розуміння даного явища і було покладено в основу його номінації саме цим, а не іншим словом – правоназвою. Таким чином, поняття справедливості є мисленнєвою категорією, яка виконує функцію критерію оцінювання різними суб'єктами фактичного стану речей, певних явищ соціальної дійсності під зазначеним кутом зору – в аспекті їх значення для задоволення людських потреб.

Встановлення денотативної віднесеності правоназви у германській та слов'янській мовних групах вимагає, як виявилось, вже інтегрованого врахування двох первинних сем *спрямовуваності* та *справедливості* поведінки внаслідок бісемії опорного значення залежно від наголосу (слов'янські мови (правий, правій)) або ж від наявності двох опорних значень (германські мови).

Денотативна віднесеність правоназви у латинській мові є, як виняток, зміненою внаслідок вторинної номінації, проте зі збереженням семантичної закономірності, яка проявляється у невідповідності номінації.

2. У процесі історичного розвитку суспільства, розширення соціального досвіду відбувалося

¹ Стосовно правоназви у старогрецькій мові це було яскраво продемонстровано Д. Луковською. Це також відслідковується, як було наведено вище, й у латинській мові.

семантичне збагачення сигніфікативного значення правоназв з огляду на пізнання нових властивостей того соціального явища, для відображення якого використовувалось поняття права. Позначення правоназвою понять також і про інші соціальні явища відкрило новий етап у розвитку правоназивання – **термінологізацію правоназви**.

3. Саме полісемія правоназви в індоєвропейських мовах якраз і створює об'єктивну передумову неоднозначної інтерпретації позначуваних нею понять, а відтак і плюралізму праворозуміння у різноманітних актах комунікації (усної чи письмової) як на професійно-практичному – нормотворчому, нормотлумачному, нормозастосовному, нормореалізаційному, так і на доктринальному рівнях. При цьому, попри полісемію правоназв, їх денотативна віднесеність у зазначених мовах залишається незмінною.

4. Таким чином, у правоназиванні в межах індоєвропейської мовної сім'ї відбулася об'єктивація праворозуміння, яке існувало у мовній спільноті за тих конкретно-історичних умов, коли мали місце відповідні правономінаційні процеси. Більше того, можна констатувати, що у правоназиванні в цій мовній сім'ї простежуються, віддзеркалюються принаймні два основні типи (різновиди) праворозуміння: «позитивістський» (у мовах санскрит, латинській, французькій, італійській) і «природний» (у мовах старогрецькій,

перській, афганській, хінді). До природного праворозуміння, мабуть, тяжіють і такі правоназви, які позначають поняття про свободу (в осетинській та литовській мовах). У правоназвах деяких мов можна побачити начеби певні модифікації («комбінації») основних типів праворозуміння. Так, як відзначалось, у германських та слов'янських мовах правоназви позначають поняття про такі явища, які здатні ззовні спрямовувати поведінку саме у бік справедливості (правди).

5. Отже, сформульована на початку цієї статті гіпотеза про невідповідність залежності між праворозумінням і правоназвами (правоназиванням) знайшла певне підтвердження у нашому дослідженні. Виявлено щонайменше два різновиди правоназв, кожен із яких прямо корелює з відповідним основним типом праворозуміння – «позитивістським» або ж «природним». Тим самим виявляється, окрім іншого, *історична першопочатковість* саме таких типів праворозуміння.

І чи не є весь наступний розвиток правової думки (та й, можливо, державно-регулятивної практики) підтвердженням згаданої кореляції?

Наскільки ж викладені щойно висновки справді мають об'єктивно закономірний, всезагальний характер, намагатимемось перевірити подальшими дослідженнями правоназв у інших мовних сім'ях.

Т.І. Дудаш

ПРОБЛЕМА ПРАВОПОНИМАНИЯ: ЯЗЫКОВОНОМИНАЦИОННЫЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРИАЛАХ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНДОЕВРОПЕЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ СЕМЬИ)

Исследование правоназвания позволяет определить, какое же явление отображается понятием о праве; иначе говоря, на каком варианте, типе правопонимания закономерно основывается то или иное правоназвание. Автор приходит к этому заключению в результате исследования правоназваний в 20 языках индоевропейской языковой семьи с использованием положений герменевтики и лингвистики, в частности общей теории номинации и этимологии.

T. I. Dudash

THE ISSUE OF LAW-UNDERSTANDING: A NOMINATIONAL ASPECT (RESEARCH BASED ON INDO-EUROPEAN LANGUAGES)

Consideration of the understanding of law enables determination of what a phenomenon is denoted by a concept of law based on comprehension of law based on regular law-nomination. Such a conclusion is a result of the consideration of law «names» in 20 languages of the Indo-European language family by the way of the application of the hermeneutic and linguistic methodological matters, namely the general theory of nomination and etymology.